

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ПІДСТАВИ І ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ
БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ**

студентки 2 курсу, 6 м групи,

спеціальності 081 «Право»,

спеціалізації

«Цивільне право і процес» _____

Ларіонової Тамари Володимирівни

Науковий керівник

д.ю.н. _____

Примак Володимир Дмитрович

Гарант освітньої програми

д.ю.н. _____

Примак Володимир Дмитрович

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	6
1.1. Реалізація принципів і функцій сімейного права у правовідносинах з позбавлення батьківських прав	6
1.2. Позбавлення батьківських прав у співвідношенні з іншими способами захисту сімейних прав та інтересів	11
1.3. Юридична характеристика окремих підстав позбавлення батьківських прав.....	18
1.4. Суб'єкти права на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав.	30
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ І МОЖЛИВІСТЬ ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	36
2.1. Позбавлення батьківських прав майнового змісту. Збереження обов'язку щодо утримання дитини.	36
2.2. Позбавлення батьківських прав особистого немайнового змісту. Надання права на побачення з дитиною.	39
2.3. Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав....	43
2.4. Поновлення батьківських прав.	48
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одна з найактуальніших проблем сучасної України – захист прав дитини. Необхідність підвищення уваги до цієї проблеми ніхто не оспорує, однак декларований інтерес до неї з боку держави недостатньо підтверджується на практиці.

Згідно з даними державної статистичної звітності кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на первинному обліку, на 01.01.2018 становила 71566 дітей, 21587 – дітей-сиріт, 49979 – дітей, позбавлених батьківського піклування [43]. Це дозволяє відносити проблему реалізації захисту прав та інтересів неповнолітніх дітей до глобальних проблем сучасності, у вирішенні яких зацікавлене все світове співтовариство. Проте в умовах пандемії COVID-19 виникають нові перешкоди для забезпечення інтересів дитини потенційно чи не у всіх сферах її життєдіяльності.

Одним із шляхів вирішення проблеми захисту прав дитини вважається вдосконалення законодавчого регулювання відповідальності батьків за виховання дітей у вигляді позбавлення батьківських прав. Правовий механізм захисту прав дитини потребує вдосконалення, про що вже неодноразово зазначалося в літературі. Напевно, кроком у цьому напрямі, за задумом законодавця, має бути і недавнє доповнення підстав позбавлення батьківських прав такою, як ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти.

Зазначеній проблематиці присвячена досить велика кількість наукових праць як вітчизняних, так і закордонних науковців, серед яких варто відзначити таких, як: О. А. Явор [74], О. Пунда [55], Л. Красицька [36], О. Казанцева [33], З. Ромовська [57], М. Малєїн [42], С.Тімуш [69], Г. Бевз [28], К. Верховець [27], В. Слома [67], О. Нескучаєва [54] та інших.

Метою дослідження є встановлення особливостей правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з позбавленням батьківських прав.

Виконання поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- висвітлити форми реалізації принципів і функцій сімейного права у правовідносинах з позбавлення батьківських прав;
- розкрити юридичну суть позбавлення батьківських прав у співвідношенні з іншими способами захисту сімейних прав та інтересів;
- узагальнити юридичну характеристику окремих підстав позбавлення батьківських прав;
- визначити коло осіб, наділених правом на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав;
- розкрити майновий зміст позбавлення батьківських прав та збереження обов'язку щодо утримання дитини;
- виявити правові наслідки позбавлення батьківських прав особистого немайнового змісту та визначити порядок надання права на побачення з дитиною;
- встановити форми влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав;
- визначити порядок поновлення батьківських прав.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з позбавлення їх батьківських прав.

Предметом дослідження є підстави і правові наслідки позбавлення батьківських прав.

Методи дослідження. У процесі дослідження даної теми були використані загальнонаукові та спеціальні методи, що дозволили всебічно вивчити теоретичні основи та практично розглянути підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав. Для досягнення поставленої мети в роботі використовувалися наступні методи: аналізу і синтезу, порівняння - для дослідження сучасного стану проблеми позбавлення батьківських прав, систематизації – для уточнення понятійного апарату, статистичний – для дослідження статистичних даних позбавлення батьківських прав. Систематично-функціональний – був використаний при аналізі підстав

позбавлення батьківських прав; формально-юридичний – використаний при вивченні національного законодавства, міжнародних договорів та практики Європейського суду з прав людини при висвітленні наслідків позбавлення і поновлення батьківських прав, догматичний – при розкритті юридичних понять «позбавлення батьківських прав», «відповідальність батьків», діалектичний – дозволив простежити зв'язки співвідношення позбавлення батьківських прав з іншими способами захисту сімейних прав та інтересів.

Наукова новизна дослідження полягає у подальшому розвитку теоретико-методологічних засад правового регулювання суспільних відносин, що виникають з приводу позбавлення батьківських прав. Зокрема, елементи наукової новизни притаманні положенням роботи щодо визначення «позбавлення батьківських прав» як виняткового заходу юридичної відповідальності за грубе порушення батьківських обов'язків, спрямованого на захист прав та інтересів дітей.

Окремі положення роботи викладено у статті «Позбавлення батьківських прав як спосіб захисту сімейних прав та інтересів дитини», що опублікована у збірнику наукових статей «Цивільне та комерційне право: виклики сьогодення». Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в процесі оновлення законодавства щодо позбавлення батьківських прав, у навчальному процесі, при підготовці курсу лекцій з дисципліни «Сімейне право».

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою, об'єктом і предметом дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, які включають в себе вісім підрозділів, висновків та пропозицій, а також списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 70 сторінок, з них основна частина роботи – 51 сторінка. Список використаних джерел включає 75 найменувань.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН З ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

1.1. Реалізація принципів і функцій сімейного права у правовідносинах з позбавлення батьківських прав

Держава зацікавлена у виконанні сім'єю її основної функції - виховання майбутнього покоління, так як розвиток будь-якого суспільства завжди пов'язане з формуванням здорового, освіченого, законослухняного покоління. Якщо ж в родині порушуються права дитини, держава зацікавлена в припиненні порушень такого роду. Вживаючи заходів для забезпечення нормальних і здорових умов виховання дітей в сім'ї, держава має право вживати заходи до батьків, які ухиляються від цієї функції [32]. Сімейний кодекс України (далі – СК України) передбачає позбавлення батьківських прав як крайній захід щодо осіб, які неналежним чином виконують батьківські права і обов'язки, захищаючи тим самим права та законні інтереси дитини.

Специфіка і унікальність інституту сім'ї обумовлені тим, що тут збираються практично всі аспекти людської життєдіяльності. Сім'я є важливою стороною існування особистості. У сім'ї знаходять реалізацію істотні інтереси людини. У той же час сім'я впливає на життя суспільства, вона відіграє вирішальну роль у продовженні людського роду, у вихованні дітей, у становленні особистості.

Народження дитини – це подія, яка має не лише емоційний окрас. В момент народження дитини країна одержує нового громадянина, чий права вона буде захищати усе його життя. В момент народження дитини чоловік та жінка також отримують новий статус – статус батьків. З правової точки зору народження дитини є факт, що породжує визначені правові наслідки: права й обов'язки батьків, передбачені сімейним законодавством.

Не можна не відзначити, що чинне сімейне законодавство не містить визначення поняття «Батьківські права і обов'язки», а також не містить переліку повноважень батьків щодо своїх дітей. Аналіз теоретичних досліджень по даній тематиці дозволяє визначити батьківські права і обов'язки як сукупність прав і обов'язків майнового і немайнового характеру, яка належить батькам в силу походження від них дітей, посвідченого в установленому законом порядку.

Батьківські права та обов'язки досить різноманітні, однак саме їх виділення у відокремлену групу свідчить про можливість виділення специфічних рис. По-перше, батьківські права, як і будь-які інші природні права, виникають з моменту виникнення суб'єкта права і є невід'ємними. Моментом виникнення суб'єкта в даному випадку вважається момент народження. По-друге, батьківське право, як і всі інші природні права, відноситься до числа суб'єктивних прав. Це означає можливість кожної людини реалізувати дане йому право на свій розсуд, але в межах і порядку, визначених законом.

Сімейне право регулює сферу досить складних людських стосунків, що виникають через родинні зв'язки або через намір їх створити.

Сімейне право – сукупність правових норм, які регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї. Тобто, це право регулює відносини між подружжям щодо порядку та умов узяття шлюбу, особистих і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу; відносини між батьками й дітьми, іншими родичами тощо [59, с.15]. Крім того, це право регулює відносини усиновлення (удочеріння), опіки й піклування і т. д.

Сімейні правовідносини – це насамперед особисті немайнові відносини. Сімейні відносини виникають лише між фізичними особами на підставі конкретних юридичних фактів. Юридичні ж особи взагалі не є суб'єктами сімейного права [34, с. 145].

З моменту народження дитини найближчими людьми для неї стають батьки. Батьки – це особи, від яких походить дитина (вони поділяються на

юридичних – записаних як такі у Книзі реєстрації актів народжень і у Свідоцтві про народження дитини, та біологічних – кровних батьків дитини). Як правило, ці дві категорії збігаються, однак у деяких ситуаціях дана презумпція оспорується [31, с. 100–101].

Батьківські права та обов'язки – права і обов'язки, покладені законодавством на батьків щодо виховання і утримання дітей. Батьківські права та обов'язки визнаються за особами, відносно яких наявні безспірні відомості, що вони є батьком або матір'ю даних дітей [61, с. 20].

Принципи сімейного права – це закріплені чинним сімейним законодавством основні засади, керівні положення, ідеї, відповідно до яких нормами сімейного права регулюються особисті та майнові відносини [62, с. 27]. До принципів сімейного права відносять: добровільності шлюбного союзу чоловіка та жінки, рівності подружжя в сім'ї, вирішення внутрішньо-сімейних питань за взаємною згодою, пріоритет сімейного виховання дітей, турбота про їх влаштування та розвиток, забезпечення пріоритетним захистом їх прав та інтересів, одношлюбність тощо[3].

Концепція державної сімейної політики в Україні передбачає вдосконалення сімейного законодавства. Передбачити можливі напрями вдосконалення сімейного законодавства не важко в контексті поставлених цілей і очікуваних результатів реалізації Концепції [12].

І тут можна стверджувати про відповідність нової сімейної політики традиційним підходам до сім'ї, її функціям, цінностям сімейного життя.

Народження, виховання, утримання і соціалізація дітей; участь в економічній діяльності держави; збереження фізичного, психологічного та емоційного здоров'я членів сім'ї, а також духовний розвиток членів сім'ї і всього суспільства; збереження і зміцнення традиційних сімейних цінностей – ось ключові функції сім'ї, позначені в Концепції як орієнтир для будь-яких заходів її реалізації. При цьому до традиційних сімейних цінностей, які проголошує Концепція, відносяться цінність шлюбу, під яким розуміється союз чоловіка і жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів

цивільного стану, що укладається з метою створення сім'ї, народження і (або) спільного виховання дітей, заснований на турботі і повазі один до одного, до дітей і батьків, що характеризується добровільністю, стійкістю і спільним побутом, пов'язаний з взаємним прагненням подружжя і всіх членів сім'ї до його збереження.

За підсумками реалізації Концепції повинна бути сформована система заходів, спрямованих на створення умов для задоволення інтересів і запитів сімей, підвищення їх економічної незалежності, ролі в самореалізації особистості, виховання нових поколінь, зміцнення престижу шлюбу і сімейного способу життя.

В сімейному праві принципи мають першочергове значення. Пріоритет сімейного виховання дітей, турбота про їх влаштування та розвиток, забезпечення пріоритетним захистом їх прав та інтересів деталізується у нормах СК України, що регулюють правовий стан дитини у сім'ї [13].

СК України визначає, що права та інтереси малолітніх та неповнолітніх дітей є пріоритетними, якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати своє право, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника [3].

Сімейне право встановлює принцип рівності прав та обов'язків як батька, так і матері, передбачає здійснення батьківських прав та обов'язків відповідно до інтересів дітей [62, с. 32]. Виховання дітей є головним моральним і правовим обов'язком батьків. І від того, як батьки виконують свої обов'язки, повною мірою залежить увесь процес розвитку дитини, а відповідно, і її формування, становлення як особистості [39]. Адже пріоритет сімейного виховання дітей, турбота про їх влаштування та розвиток, забезпечення пріоритетним захистом їх прав та інтересів є одним із основних принципів сімейного права.

Одним із ключових завдань є визначення чітких меж застосування принципу добросовісності батьків при здійсненні своїх прав у взаємозв'язку з принципом неприпустимість довільного втручання в справи сім'ї. При цьому

особлива увага має бути зосереджена на інституційному принципі дії в інтересах дитини як формі реалізації принципу сумлінного здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків.

За невиконання або неналежне виконання обов'язків, що виникають у батьків в момент народження дитини передбачена відповідальність. Позбавлення батьківських прав є крайнім видом відповідальності за невиконання батьківських обов'язків. Позбавлення батьківських прав є одним із видів реалізації принципів сімейного права в Україні [57, с. 37].

Навроцький О. О. у своїй дисертації «Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання» розкрив сутність та навів класифікацію адміністративно-правових гарантій забезпечення прав дитини в Україні. Запропонував поділяти їх на дві групи: нормативно-правові та організаційно-правові. Окремим блоком було виокремлено безпекові гарантії забезпечення прав дитини як підвид нормативно-правових адміністративних гарантій. Також, у межах дослідження адміністративної відповідальності за порушення прав дитини наголосив на проблематиці реалізації захисної функції адміністративної відповідальності. Це обумовлюється відсутністю у чинному Кодексі України про адміністративні правопорушення окремого розділу, яким би унормовувалися ці питання. У зв'язку з цим запропонував доповнити чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення розділом відповідного змісту [46].

Підстави для позбавлення батьківських прав є доволі вагомими, процес позбавлення батьківських прав є складним, а позбавлення батьківських прав є крайньою санкцією, і наслідки від неї можуть супроводжувати недобросовісних батьків усе життя.

Позбавлення батьківських прав можна розглядати як реалізацію принципів і функцій сімейного права. Основні засади та принципи сімейного права, виражають зміст відносин в сфері забезпечення прав та інтересів сім'ї, материнства, батьківства, дитинства.

1.2. Позбавлення батьківських прав у співвідношенні з іншими способами захисту сімейних прав та інтересів

В законодавстві України немає закріпленого поняття «позбавлення батьківських прав». Було б доречно визначити поняття «позбавлення батьківських прав» в сімейному праві як міру відповідальності, спрямовану на захист прав та інтересів дітей, що тягне за собою правові наслідки для батьків.

Здебільшого суд позбавляє батьківських прав через ухилення від виконання батьками своїх обов'язків по вихованню дитини [67]. Кожного з батьків можуть позбавити батьківських прав щодо всіх дітей, або щодо окремої дитини. В. Слома зазначає, що позбавлення батьківських прав може застосовуватись виключно на підставах та в порядку, визначених чинним законодавством [67].

Відповідно до ст. 164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав.

Перша підстава – не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування [3].

Коли жінка поступає в пологовий будинок, то вона пред'являє паспорт, але бувають випадки, коли жінки поступають без паспорта. Здебільшого це ті особи, які мають намір залишити дитину в пологовому будинку і відмовитися від неї. В основному від дітей відмовляються одинокі матері, але бувають випадки, коли від дитини відмовляються і сімейні пари, мотивуючи свою відмову наявністю дітей і скрутним матеріальним становищем. У кожному конкретному випадку суд, вивчаючи матеріали справи, визначає, чи є поважною причина відмови від дитини. І якщо суд визнав, що особа без поважних причин відмовляється забрати дитину з пологового будинку, а тим більше - не виявляє щодо неї батьківського піклування протягом півроку, така особа може бути позбавлена батьківських прав за рішенням суду.

Друга підстава – ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини [3].

Батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини – найбільш розповсюджена підстава для позбавлення батьківських прав. Під «батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини» можна розуміти: не забезпечують необхідного харчування; не забезпечують необхідного медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загально визнаних норм моралі, не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти [41].

Як зазначають науковці, окрему увагу потрібно звернути на те, що таке ухилення від виконання обов'язків батьками є підставою для притягнення до відповідальності лише за умови їхньої винної поведінки, свідомого нехтування ними своїми обов'язками [41, с. 37].

В Україні досить гострою є проблема сирітства, діти стають сиротами при живих батьках. Аналізуючи статистику, можна зробити висновок, що починаючи з 2000 року кількість дітей, які перебувають в інтернатних установах загалом не змінюється – це більше 5 тисяч. За цей період часу кількість сиріт зменшилась у 5 разів, а загальна ситуація не змінилась, діти перебувають у інтернатних установах. Це при тому, що в 2000 році в Україні було лише 11 мільйонів дітей, а зараз трохи більше 7 мільйонів [70].

Третя підстава – жорстоко поводяться з дитиною. Четверта підстава – є хронічними алкоголіками або наркоманами. П'ята підстава – вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва. І шоста підстава – засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини [3].

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав, встановлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише у разі

досягнення ними повноліття. Отже, неповнолітні батьки не можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав ухилення від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини, або коли вони є хронічними алкоголіками чи наркоманами, а також коли батьки вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них. Під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав суд бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу. Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, він письмово повідомляє про це орган досудового розслідування, який в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, розпочинає досудове розслідування [3].

Рішення суду про позбавлення батьківських прав після набрання ним законної сили суд надсилає органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини [3].

Однією із підстав позбавлення батьківських прав у Кодексі про шлюб та сім'ю була підстава про зловживання батьківськими правами. Але, нажаль у діючому СК України вона відсутня. Як і відсутнє поняття «зловживання батьківськими правами». Вважається доцільним під зловживанням батьківськими правами розуміти здійснення батьками або особами, що їх замінюють, визначених законом суб'єктивних прав у межах закону, однак всупереч їх призначенню та інтересам дитини, а тому на шкоду дитині.

Законодавець передбачив захист від зловживання з боку опікуна або піклувальника, залишивши поза увагою зловживання батьківськими правами. Виведено елементи правової конструкції зловживання, до яких може бути віднесено об'єкт, предмет і суб'єкти зловживання правом. Предметом зловживань батьківськими правами є дія або бездіяльність батьків або осіб, що їх замінюють, тобто активна і пасивна складова частина батьківської поведінки,

що може спричинити шкоду дитині. Суб'єктами розглядуваних правовідносин є батьки або особи, які їх замінюють, та діти. Об'єктом виступає закріплене у нормативно-правових актах право та відповідний обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють.

Можна виділити такі основні ознаки зловживання батьківськими правами: наявність суб'єктивного права (народження дитини, встановлення походження дитини від батька та матері та відповідна реєстрація в органах походження дитини); наявність дії чи бездіяльності під час здійснення батьківських прав, а також умислу та зловживання батьківськими правами з необережності; порушення меж здійснення батьківських прав; темпоральна обмеженість. Феномен зловживання батьківськими правами існує лише до досягнення дитиною віку 18 років [51].

Заходи відповідальності у сімейному праві є сімейно-правовими санкціями та способами захисту сімейних прав та інтересів. Поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів» можна зрозуміти через аналіз переліку способів захисту сімейних прав та інтересів, який міститься в ст. 18 СК України. До способів захисту сімейних прав та інтересів відносяться: 1) встановлення правовідношення; 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 3) припинення правовідношення, а також його анулювання; 4) припинення дій, які порушують сімейні права; 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором; 7) зміна правовідношення; 8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [3].

Заходи сімейно-правової відповідальності займають особливе місце серед способів захисту сімейних прав та інтересів. Позицію щодо існування сімейно-правової відповідальності відстоював і М. Малєїн, який підкреслював, що при визначенні поняття сімейно-правової відповідальності слід виходити з того, що вона є одним із видів юридичної відповідальності, яка

характеризується трьома ознаками: державним примусом; несприятливими наслідками для правопорушника і громадським осудом винної поведінки суб'єкта відповідальності, а це означає, що і відповідальності в сімейному праві притаманні названі загальні ознаки юридичної відповідальності [42].

На нашу думку, про сімейно-правову відповідальність писала О. Казанцева, яка підкреслювала, що «сімейно-правова відповідальність характеризується незначним репресивним характером, сприяє попередженню скоєння тяжких правопорушень, є першочерговим правовим засобом боротьби з правопорушеннями і покликана попередити необхідність застосування інших, більш суворих заходів відповідальності [33]. У сімейному праві, як зазначає З. Ромовська, санкція виступає як необхідний компонент правової системи, гарантія належного здійснення закріпленого в правовій нормі правила поведінки. Як частина правової норми, вона є мірою можливого державного примусу. Заходи відповідальності у сімейному праві є різновидом заходів юридичної відповідальності [58, с. 43].

Інститут позбавлення батьківських прав залишається виключним і надзвичайним засобом впливу на недобросовісних матерів та батьків [28, с. 92]. Щоб позбавити батьківських прав недобросовісних батьків, повинні бути дуже вагомі причини, батьки повинні абсолютно безвідповідально ставитися до своїх обов'язків, що стосуються виховання дитини. У сімейному праві існують проблеми, одна з них це відсутність закріплених на законодавчому рівні понять, таких як «відповідальність батьків». Погоджуємось з думкою науковців, що більшість батьків, які не виконують чи неналежним чином виконують свої обов'язки, цю міру розглядають як звільнення від зобов'язань.

Відповідальність – загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей. Відповідальність означає усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства і соціального розвитку, вчинків особи з погляду інтересів суспільства або певної групи. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток

дитини. Слід зауважити, що розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. За невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо виховання дітей батьки можуть бути притягнені до різних видів юридичної відповідальності [65, с. 41].

Як було зазначено, в законодавстві України немає закріпленого поняття «позбавлення батьківських прав». Поняття «відповідальність батьків» також в законодавстві України немає. Було б доречно визначити поняття «відповідальність батьків» як юридичну відповідальність, що настає за невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків.

Заходами відповідальності, які застосовуються за невиконання та неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, є: позбавлення батьківських прав; відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав; відшкодування майнової та моральної шкоди; стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів; сплата додаткових витрат на дитину з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення оплати додаткових витрат; стягнення трьох процентів річних із простроченої суми заборгованості за додатковими витратами на дитину [63, с. 74].

Позбавлення батьківських прав є крайнім видом відповідальності за невиконання батьківських обов'язків. Підстави для позбавлення батьківських прав є доволі вагомими, процес позбавлення батьківських прав складним, а позбавлення батьківських прав є доволі великою санкцією, і наслідки від неї можуть супроводжувати недобросовісних батьків усе життя. Позбавлення батьківських прав повинно застосовуватись до невідповідальних батьків лише у крайньому разі, коли існує загроза життю та здоров'ю дитини, а вони не хочуть виправляти ситуацію у своїй родині на краще.

У літературі зазначається, що жорстоке поводженні з дітьми найчастіше має місце в сім'ях, де батьки ведуть асоціальний образ та спосіб життя: алкоголіки і наркомани, або малозабезпечені сім'ї, де батьки не працюють. Не

зважаючи на те, що держава робить усе можливе щоб діти виховувались у своїх рідних сім'ях, в таких випадках життя і здоров'я дитини знаходиться під загрозою, і краще огородити її від таких батьків. Жорстоке поводження із дитиною негативно впливає на її психологічне здоров'я. Люди, над якими знущались батьки у дитинстві, часто мають проблеми з вихованням своїх власних дітей. Варто зазначити, що позбавлення дитини батьківського піклування може нанести дитині тяжкої моральної травми. Важливим елементом є вік дитини під час позбавлення її біологічних батьків батьківських прав. Чим менша дитина, тим вона безпорадніша, тим більше залежить від когось і, звичайно, негативний вплив позбавлення буде інтенсивнішим [1, с. 168].

Не дивлячись на те, що розлука дитини з батьками і поміщення її у спеціальні дитячі заклади в ряді випадків є важкою психічною травмою для дитини, життя дитини поряд з біологічними батьками інколи буває неможливе.

Інколи відібрання дитини з родини можливе і без позбавлення батьківських прав. Так, відповідно ст. 170 СК України, суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках якщо: батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; жорстоко поводяться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання [3].

У цьому разі дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або органам опіки та піклування. В порівнянні з позбавленням батьківських прав відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав є більш м'яким покаранням за невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків.

За неналежне виконання батьківських обов'язків передбачена також адміністративна відповідальність. А за злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки – настає кримінальна відповідальність [60, с. 39]. Адміністративна або кримінальна відповідальність може наступати разом з позбавленням батьківських прав або окремо.

1.3. Юридична характеристика окремих підстав позбавлення батьківських прав

Про винятковість позбавлення батьківських прав говорить виключний перелік його підстав, передбачений ст. 164 СК України.

Із аналізу судової практики зазначених справ можна виділити дві необхідні умови для можливого позбавлення батьківських прав: винна поведінка батьків, а також неможливість захисту прав та інтересів дітей іншим способом.

Не можуть бути позбавлені батьківських прав особи, які не виконують свої батьківські обов'язки внаслідок збігу важких обставин і з інших причин, від них не залежних (наприклад, через психічний розлад або інше хронічне захворювання), за винятком осіб, які страждають на хронічний алкоголізм чи наркоманію [44].

У подібних випадках під час розгляду справи суд може винести рішення про відібрання дитини і передачу її на піклування органам опіки та піклування за умови, що залишення дитини у батьків небезпечно для неї [45].

Відповідно до позиції Європейського суду з прав людини сам по собі факт, що дитина може бути поміщена в більш сприятливі для її виховання умови, не виправдовує примусові заходи по відібранню її у біологічних батьків; потрібна наявність інших обставин, які свідчать про необхідність такого втручання в право батьків на сімейне життя разом з їхньою дитиною,

закріплене ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1].

Положення ст. 164 СК України в системному зв'язку з іншими статтями СК України передбачає позбавлення батьківських прав як крайній захід відповідальності, який застосовується судом лише за вчинення батьками винного правопорушення щодо своїх дітей, і тільки в ситуації, коли захистити їх права та інтереси іншим шляхом неможливо, що само по собі не може розглядатися як порушення будь-яких конституційних прав.

Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей може проявлятися у відсутності турботи про їх моральний і фізичний розвиток, навчання, підготовку до суспільно корисної праці. Ухилення від виконання батьківських обов'язків виражається в бездіяльності.

Обставини значного числа справ про позбавлення батьківських прав полягали в тому, що відповідач ухилявся від виконання батьківських обов'язків. Але одного цього факту виявлялося недостатньо для позбавлення батьківських прав, оскільки зберігалася можливість захисту інтересів дітей іншими (крім позбавлення батьківських прав) способами.

Так, в одній зі справ факт невиконання батьківських обов'язків знайшов своє підтвердження. Разом з тим з урахуванням поведінки відповідача на момент розгляду справи, наявності у відповідача бажання спілкуватися з дітьми і допомагати їм матеріально, виходячи з інтересів дітей, суд прийшов до висновку про відсутність підстав для задоволення позову. Тобто бажання відповідача спілкуватися з дитиною може виступати однією з підстав відмови в позові про позбавлення батьківських прав.

Нерідко в тих випадках, коли суди задовольняли позови про позбавлення батьківських прав, була встановлена поряд з ухиленням від виконання батьківських обов'язків сукупність обставин, які негативно характеризували відповідача, в тому числі байдуже і безвідповідальне ставлення до дітей, висока ступінь негативного впливу на дітей [38].

Судами при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав по підставі ухилення від виконання батьківських обов'язків враховуються наступні обставини: ставлення дитини до батьків; характеристика самих батьків; чи працюють; антигромадська поведінка; бажання спілкуватися з дитиною; подарунки дитині, ступінь участі в несенні витрат на його утримання; тривалість невиконання батьківських обов'язків; можливість спілкування з дитиною, з огляду щодо наявності перешкод до спілкування з дитиною, які чинили вихователі дитини; поважність причин невиконання батьківських обов'язків (захворювання, тривалі відрядження і т. д.); перспективи розвитку обставин; залучення до адміністративної відповідальності за невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків; сильна педагогічна занедбаність дітей.

Само по собі окремо взяте ухилення одного з батьків від виховання дитини (наприклад, коли батько живе окремо і не цікавиться дитиною) не завдає настільки великої шкоди дитині порівняно з тими випадками, коли ухилення від виконання батьківських обов'язків здійснюється тим із батьків, які є поруч із дитиною, пов'язане з антигромадським способом його життя, зловживанням спиртними напоями і т. д.

Позбавлення батьківських прав може бути виправдано в тому випадку, коли батьки абсолютно усунулися від виконання батьківських обов'язків і проживають окремо від дитини, не бажають спілкуватися з нею [48]. Позбавлення таких батьків батьківських прав може відповідати інтересам дитини (особливо малолітньої), що вимагає визначеності щодо встановлення правового і соціального статусу дитини. Потрібно також враховувати відсутність іншої перспективи розвитку відносин батьків, які абсолютно усунулись від виховання дітей.

Судова практика у справах про позбавлення батьківських прав по розглянутій підставі одноманітністю не відрізняється. Складність справ зазначеної категорії полягає в значному впливі судового розгляду та оціночної категорії «ухилення від виконання батьківських обов'язків».

Вказана обставина може призводити до помилок, а суперечливість практики сприяє дезорієнтації у правозастосуванні.

28 лютого 2018 року Новоградівський міський суд Донецької області прийняв рішення у справі № 239/610/17 про позбавлення батьківських прав, яким відмовив у задоволенні позовних вимог. Під час розгляду справи, судом встановлено, що відповідач дійсно ухиляється від виконання своїх батьківських обов'язків по вихованню малолітньої сина, який з літку 2016 року залишився на виховання та піклування позивача по справі з обоюдною згодою батьків дитини та позивача, матеріальну допомогу на його утримання відповідач не надає, догляд за дитиною здійснює бабуся та дідусь, відповідач не бачиться з дитиною, не цікавиться малолітнім сином, станом його здоров'я, не знає про його досягнення та успіхи, не вітає з святами та днем народження, участі в його житті не приймає, не відвідує його. З приводу чого, суд робить висновок, що відповідач не піклувалася про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, не забезпечувала необхідного харчування, медичного догляду, лікування, не спілкувалася з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення, не виявляла інтересу до її внутрішнього миру, не сприяла засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі, взагалі не цікавилася життям сина. Відповідачем не доведено вирішення спору у передбаченому законом порядку про місце проживання сина.

Зважаючи на те, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд може у виняткових випадках, при доведеності винної поведінки когось із батьків, з урахуванням особи батька та інших конкретних обставин справи, а саме враховуючи позитивні зміни у поведінки та житті відповідача під час соціального супроводу (особа зробила в квартирі ремонт, умови проживання в квартирі відповідають санітарно-гігієнічним нормам, належним чином доглядає інших своїх дітей, тобто виконує щодо них обов'язки по їх вихованню, бажає виховувати сина), може відмовити у позові, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини і поклавши на орган опіки та піклування контроль за виконанням ним

батьківських обов'язків, в зв'язку з чим суд не погоджується з висновком органу опіки та піклування, а тому в інтересах дитини не доцільно позбавляти відповідача батьківських прав на малолітнього сина [22].

Відмова забрати дитину з пологового будинку (відділення) або з іншої медичної організації або з аналогічних організацій (далі – спеціалізована установа) при відсутності поважних причин є самостійною підставою позбавлення батьківських прав відповідно до ст. 164 СК України. Таку відмову можна кваліфікувати як приватний випадок ухилення від виконання батьківських обов'язків.

Може виникнути питання: у якій формі може виражатися відмова – у формі дії або у формі бездіяльності? Тлумачення норми ст. 164 СК України наводить на думку, що повинно бути вчинення дії – відмови. Відмова – дія, від дієслова «відмовляти» (негативна відповідь на прохання, вимога) або за словом «відмовлятися» (відсутність згоди на що-небудь, вираз незгоди, відхилення від себе чого-небудь, зречення від чого-небудь).

Таким чином, відмова забрати дитину можлива шляхом надання відповіді на вимогу посадових осіб спеціалізованої установи або шляхом зречення від дитини незалежно від вимоги кого-небудь забрати дитину.

У одному випадку батьки дають відмову – активна дія, незалежно від того, в якій формі вона відбувається: написання відмови або усна відмова. У іншому випадку батьки повинні знати про те, що дитина перебуває в спеціалізованій установі і підлягає передачі батькам; при цьому батьки ухиляються від передачі їм дитини. В цьому випадку слід говорити про бездіяльність. Таким чином, відмова забрати дитину можлива як у формі дії, так і у формі бездіяльності [35].

Вимагає окремого розгляду непросте питання про те, чи є важка хвороба дитини (зокрема, важка психічна хвороба) поважною причиною відмови від неї.

Відповідно до ст. 217 СК України батьки можуть дати згоду на усиновлення дитини, при цьому така дитина визнається такою, що залишилися без піклування батьків, захист її прав і законних інтересів покладається на

органи опіки та піклування, які приймають рішення про подальше влаштування дитини. Але, якщо батьки помістили дитину на лікування у медичний заклад, то це не буде підставою для того, щоб вважати, що вони від неї відмовилися. Відповідно до норм ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р. [5] батьки мають право влаштувати дитину у віці до чотирнадцяти років з недоліками психічного розвитку на лікування в стаціонар.

Так само, відповідно до ст. 23 вищевказаного Закону може мати місце влаштування особи, яка страждає на психічний розлад, до закладу соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади, або спеціального навчального закладу для соціального захисту та спеціального навчання [5].

Відмова батьків від дитини і дача згоди на її усиновлення не припиняють батьківські правовідносини до усиновлення дитини.

Будь-яких винятків з норми, яка закріплює таку підставу позбавлення батьківських прав, як відмова забрати дитину з дитячого закладу, закон не передбачає. Тільки невинна поведінка звільняє від відповідальності. Це може мати місце, коли самі батьки в результаті важкої хвороби або іншого стану здоров'я не мають фізичної можливості забрати дитину із даної установи. Але важка хвороба дитини не свідчить про відсутність провини батьків в ухиленні від виконання батьківських обов'язків у формі відмови забрати дитину з медичного та іншого закладу [40].

Позбавлення батьківських прав – покарання для батьків, яке передбачає не лише позбавлення батьків прав щодо конкретної дитини, а й позбавляє їх права на усиновлення (удочеріння) інших дітей, перешкоджає призначенню опікуном (піклувальником), прийомним батьком (ст. 166 СК України).

За вказаних міркувань саме позбавлення батьківських прав є адекватним способом захисту прав дітей і відповідає їх інтересам.

Цікавим з огляду на судову практику, є рішення Апеляційного суду Вінницької області від 4 грудня 2017 року у справі №134/1342/16-ц, яким рішення Крижопільського районного суду Вінницької області від 04 жовтня 2016 року в частині задоволення вимог про позбавлення батьківських прав –

скасовано. В цій частині ухвалено нове рішення, яким у задоволенні позовних вимог про позбавлення батьківських прав відносно малолітнього сина – відмовлено.

Рішення Апеляційного суду Вінницької області мотивоване тим, на думку колегії суддів, в даному випадку, висновок органу опіки та піклування є недостатньо обґрунтованим, оскільки не містить жодних посилань на докази, з яких виходив орган опіки та піклування при вирішенні даного питання. Крім того, даний висновок суперечить інтересам сина, зокрема, праву дитини зростати під опікою своїх батьків.

Окрім того, на думку колегії суддів, суд першої інстанції не врахував, що позбавлення батьківських прав слід розглядати як виключний і надзвичайний засіб впливу на недобросовісних батьків. Виходячи з характеру такого засобу, його не можна застосовувати тоді, коли це не викликано необхідністю. Колегія суддів вважає, що позивачем не надано належних доказів, які були б підставою для позбавлення Відповідача батьківських прав, а позбавлення матері батьківських прав відносно дитини буде суперечити інтересам дитини [23].

Жорстоке поводження з дітьми може виявлятися не тільки в здійсненні батьками фізичного або психічного насильства над ними або в замаху на їх статеву недоторканність, а й в застосуванні неприпустимих способів виховання (в грубому, зневажливому, що принижує людську гідність, поводження з дітьми, образі або експлуатації дітей) [14].

Жорстоке поводження з дітьми полягає в здійсненні батьками активних винних дій. У рідкісних випадках жорстоке поводження з дітьми відбувається шляхом бездіяльності (наприклад, навмисне залишення дитини під впливом небезпечних для нього хімічних, фізичних, біологічних та інших факторів того середовища, в якій дитина перебувала на момент залишення його там). Про жорстоке поводження з дітьми в формі бездіяльності можна говорити, якщо, наприклад, дитина кинута одним батьками на холоді, без їжі. В цьому випадку

жорстоке поводження з дитиною пов'язане з ухиленням від виконання батьківських обов'язків.

Інакше слід розглядати ситуацію, якщо дитина поміщається батьком в небезпечну середу, наприклад на балкон в морозну погоду. У цьому випадку має місце активна дія. Якщо така дія відбувається в виховних цілях, жорстоке поводження з дитиною пов'язане зі зловживанням батьківськими правами [15].

Якою формою вини охоплюється жорстоке поводження з дітьми? Закон не дає відповіді на це питання. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 [14] визначає, що підставою позбавлення батьківських прав є винна поведінка, без вказівки на умисел або необережність. Звісно ж, що жорстоке поводження з дітьми може бути тільки умисним. Складно уявити безсердечність по необережності.

Умисне залишення в небезпеці дитини, в результаті чого дитині завдано шкоди, якщо ця шкода заподіяна з необережності, свідчить про ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків, а не про жорстоке поводження з дитиною.

Насильство передбачає як акт насильства, так і небезпеку, загрозу його здійснення. Закон не визначає поняття «фізичне насильство».

Фізична шкода виражається в заподіянні ушкоджень, що викликають порушення анатомічної цілісності чи функції окремих органів, систем або всього організму, а також розвиток захворювань або патологічних станів (в тому числі пошкодження зовнішніх (шкіряних) покривів або слизових - синці, садна, подряпини, укуси, рани, переломи та ін.) [53].

Психічне насильство може призводити до психічних травм. Під психічним насильством слід розуміти вплив інформаційного характеру на психіку людини різними способами, що викликає у нього емоції страху або гіпнотичний стан, що пригнічує його волю і обмежує здатність до вільному самовираженню [53].

Як правило, жорстоке поводження з дітьми поєднується з іншими видами порушення прав дітей батьками (з ухиленням від виконання

батьківських обов'язків, з вчиненням злочинів проти життя і здоров'я дітей або людини, із зловживанням алкоголем або наркотиками).

Жорстоке поводження з дітьми – грубе порушення прав дітей, воно залишає незгладимий слід на дитячій психіці. Тому батьки за загальним правилом не можуть бути звільнені від відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав за наявності зазначеної підстави і заслуговують на крайній захід батьківської відповідальності.

Разом з тим у виняткових випадках обґрунтовано і відповідає інтересам дітей звільнення батька від відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав. При цьому слід враховувати одиничність насильства, незначність впливу насильства на психіку дитини, інтереси дитини, ставлення дитини до батьків, а також, якщо ставлення батьків до виховання дитини змінилося в позитивну сторону.

Проаналізуємо Постанову Касаційного цивільного суду від 18.03.2020 у справі № 645/3196/17 [24]. Справа стосується позбавлення батьківських прав батька через свідоме нехтування ним своїми батьківськими обов'язками протягом тривалого часу. Батько ніяк не бере участь в розвитку дитини, а також не виявляє ніякого бажання, щоб спілкуватися з дитиною. Мати вважає, що це заважає її дитині сприйняти загальноприйняті норми моралі. Судом першої інстанції було позов задоволено у зв'язку з існуючими виключними обставинами, за яких відповідач може бути позбавлений батьківських прав, вимоги заявлені в позові є доведеними та обґрунтованими.

Апеляційний суд рішення суду першої інстанції залишив без змін. Апеляційну скаргу рідного батька залишено без задоволення. Дане рішення мотивовано тим, що така поведінка батька є винною та свідчить про свідоме нехтування своїми обов'язками, тому є підставою для позбавлення відповідача батьківських прав, яке відбувається саме в інтересах дитини.

Касаційна скарга рідного батька задоволена через неправильне застосування норми матеріального права судами попередніх інстанцій.

На нашу думку, рішення касаційного суду є правильним, оскільки позбавлення батьківських прав є одним з крайніх заходів впливу на батьків. Часто ми можемо побачити, що один з батьків таким способом вирішує «помститися» іншому, дане питання регулюється не через те що хтось не бере участь, а через власні конфлікти між батьками.

Якщо батько звертається до апеляційної та касаційної інстанції для того, щоб зберегти свої батьківські права, то все-таки є сподівання що він має бажання виправитися. Для того, щоб не допустити порушення батьківських прав, на мою думку необхідно внести наступні зміни до сімейного законодавства:

- СК України доповнити ч. 2 ст.171 СК України про те, що «Висловлювання мають проводитися у присутності психолога та (або) лікаря, а також без батьків» (щоб дитина не боялася висловлювати свою думку при них, а також щоб психолог зміг оцінити всю правдивість її слів та виявити чи не було психологічного впливу на її думку) Тобто в даних справах має братися до уваги думка дитини, яка може сформулювати власні погляди на дане питання. Згідно з міжнародними та національними правовими нормами до прав дитини належить, зокрема, право на врахування її думки щодо питань, які стосуються її життя. Зокрема, відповідно до положень ч. 1 ст. 12 Конвенції ООН від 20 листопада 1989 р. «Про права дитини»;

- ч. 3 ст. 171 СК України викласти в новій редакції: «Судові рішення в справах про позбавлення батьківських прав не можуть бути всупереч інтересам дитини», тому що дане питання не може бути прийняте не в інтересах дитини;

- доповнити ст. 164 СК України словами: «Мати, батько можуть бути позбавленні батьківських прав з підстав, встановлених пунктом 2 частини першої цієї статті, через рік після попередження про можливе позбавлення батьківських прав, якщо за цей час вони не змінять своєї поведінки і не почнуть діяти в інтересах дитини». Це дасть змогу їм виправити ситуацію, якщо вони дійсно хочуть піклуватися про дитину.

Проаналізуємо наступну постанову Касаційного цивільного суду від 01.06.2020 у справі № 415/7193/17 [22]. Суть справи: мати звернулась до суду із позовом до батька про позбавлення батьківських прав над дитиною через те, що той не відвідує дитину, нехтує своїми обов'язками, а аліменти погодився платити тільки після рішення суду. Ніяких перешкод у спілкуванні з дитиною вона не чинить. Батько проживає в Російській Федерації. Судом першої інстанції у задоволенню позову відмовлено, оскільки позивачка не надала належних доказів, які могли б бути підставою для позбавлення його батьківських прав. Висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення відповідача батьківських прав має рекомендаційний характер та не є обов'язковим для суду.

Апеляційним судом скаргу залишено без задоволення, а рішення суду першої інстанції залишено без змін через відсутність в матеріалах справи доказів свідомого нехтування відповідачем своїми батьківськими обов'язками, а також позицію відповідача, який заперечував проти позову. Касаційна скарга задоволенню не підлягає, оскільки наведені доводи не спростовують висновків судів по суті вирішення позову, не дають підстав вважати, що судами першої та апеляційної інстанцій порушено норми процесуального права або неправильно застосовано норми матеріального права та переважно зводяться до необхідності переоцінки доказів у справі.

На нашу думку рішення судів є справедливим і правильним. Проживання батька за кордоном не є підставою і належним доказом для позбавлення батьківських прав. В наш час існує багато способів спілкування дитини з батьками, які проживають не разом (скайп, зум, гугл мет, простий телефонний дзвінок). Звичайно варто взяти до уваги, що не всі у змозі мати такі засоби зв'язку, але це буває не часто. Але у сімейному законодавстві не чітко, і не вичерпно прописані обставини, які можна вважати нехтуванням та ухиленням від виконання батьківських прав. Необхідно доповнити СК України статтею про те, що саме вважається ухиленням, нехтуванням виконання батьківських обов'язків і щоб список даних обставин був вичерпним.

Потрібно доповнити ст. 166 СК України словами про те, що «позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу і втручання у право на повагу особи до сімейного життя, а отже може застосовуватися лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей». Так як це не прописано прямо, а просто тлумачиться, то не завжди особи беруть це до уваги і думають, що цей суд буде тлумачити так, а інший ось так.

Наступна постанова Касаційного цивільного суду від 15.09.2020 у справі № 537/2238/18 [23]. Суть справи полягає у тому, що мати звернулася з позовною заявою про позбавлення батьківських прав до свого колишнього чоловіка. Позовні вимоги вона мотивувала тим, що батько не сплачує аліменти на дитину і допустив велику суму заборгованості. Суди апеляційної та касаційної інстанції відмовили їй у задоволенні її позовних вимог. Мотивувавши своє рішення тим, що несплата аліментів не є обов'язковою умовою для позбавлення батьківських прав. На нашу думку, суд касаційної інстанції прийняв своє рішення врахувавши законні права та інтереси батька. Оскільки несплата аліментів не доводить того факту, що він не бажає піклуватися про свою дитину. Ця обставина повинна бути підтверджена наявністю і інших доказів: небажання спілкуватися з дитиною, відверте нехтування справами дитини, небажання цікавитися її досягненнями, станом здоров'я, та іншими інтересами. Тому вважаємо за необхідне внести зміни до СК України і доповнити його нормою наступного змісту: «Несплата аліментів не є підставою для позбавлення батьківських прав»

Таким чином позбавлення батьківських прав переслідує мету не тільки охорони прав та інтересів дітей, а й покарання винних батьків. Тобто позбавлення батьківських прав, з одного боку, є заходом захисту, з іншого – мірою відповідальності [39].

1.4. Суб'єкти права на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав

Дитина – найуразливіший елемент суспільства, тому потребує особливого захисту своїх прав та інтересів. Нажаль, батьки не завжди гідно поведуться по відношенню до дітей, зловживають своїми правами або ухиляються від виконання батьківського обов'язку. За таких обставин з'являється привід для позбавлення батьківських прав [55].

Українським законодавством встановлено вичерпний перелік підстав для позбавлення матері або батька дитини батьківських прав. Через невиконання батьками своїх обов'язків, закріплених законом, науковцям доводиться констатувати тенденцію до збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування [25, с. 3].

Красицька Л. В. у своїй дисертаційній роботі «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» правами матері, батька і дитини визнає здійснення матір'ю, батьком і дитиною належних їм прав з порушенням меж та принципів їх здійснення. Зловживання правом не є правопорушенням, оскільки воно має місце при здійсненні сімейних прав, хоча при цьому і порушуються межі здійснення сімейних прав (здійснення права всупереч призначенню прав батьків і дітей, завдання шкоди іншим особам або створення реальної загрози завдання такої шкоди тощо) та принципи здійснення прав батьків і дітей (принцип добросовісності). Правові наслідки зловживання правами батьків і дітей пропонує поділити на дві групи: 1) загальні правові наслідки, які підлягають застосуванню у будь-якому випадку порушення меж і принципів здійснення прав батьків і дітей: а) право суду зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами; б) право суду відмовити в захисті сімейного права чи інтересу; 2) особливі правові наслідки, які підлягають застосуванню виключно у випадках, прямо передбачених законом.

Здійснення матір'ю, батьком і дитиною належних їм прав з порушенням меж та принципів їх здійснення є зловживанням правами матері, батька і дитини.

Зловживання правами матері, батька і дитини відбувається у формі шикани – здійснення суб'єктивного сімейного права з наміром завдати шкоди правам та інтересам іншої особи та в інших формах зловживання правом, за яких сімейні права здійснюються з метою реалізації інших негативних намірів, у результаті чого завдається шкода правам та інтересам іншої особи [37].

Умовами реалізації права на пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав варто вважати: підсудність справи цьому суду, дієздатність сторони, форма та зміст позовної заяви, а також вимога про сплату судового збору [52]. Заява про позбавлення батьків батьківських прав, є основним процесуальним документом, на підставі якого порушується справа у суді про позбавлення батьківських прав. Отже перелік осіб, які можуть звертатись до суду з заявою про позбавлення батьківських прав повинен бути чітко визначений.

Відповідно до ст. 164 Сімейного кодексу України позбавлення батьківських прав здійснюється тільки судом. Позови про позбавлення цих прав можуть бути пред'явлені тільки до осіб, які за законом є батьками дитини, адже батьківські права виникають у результаті походження дитини та у передбаченому законом порядку.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, відповідно до ст. 165 Сімейного кодексу України, мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [3]. Інші особи, навіть ті, що заінтересовані у добробуті дитини, безпосередньо не мають права звертатися в суд з позовом про позбавлення батьківських прав. Заінтересовані особи можуть лише звернутися у відповідні органи або організації з проханням звернути увагу на недобросовісне

виховання дитини з боку батьків та просити відповідні органи притягнути батьків до відповідальності.

На нашу думку, чітко визначений перелік суб'єктів права, що мають право на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав існує для того, щоб унеможливити порушення необґрунтованих справ в суді щодо позбавлення батьківських прав.

У той час як суб'єктами права на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав можуть бути як фізичні особи, так і юридичні, відповідачем у таких справах можуть бути лише батьки, батьківство яких встановлене в передбаченому законом порядку [16]. У разі якщо справа про позбавлення батьківських прав порушена проти батька або матері, обов'язковою є участь у судовому процесі другого з батьків.

Приводом пред'явлення позову одним з батьків в суд до іншого дуже різноманітні і мають різні мотиви. Розглянемо деякі з них.

1. Зловживання правом на звернення до суду. Цивільним кодексом регламентований «заборона на реалізацію своїх прав, які мають намір лише в заподіянні шкоди іншій особі або ж вчинення дій, спрямованих на обхід будь-якої норми».

2. Цілеспрямовані дії одного з батьків захистити дитину від матеріальних домагань недобросовісного батька в майбутньому. Такі відносини найчастіше виникають в інституті аліментних зобов'язань.

3. Готовність отримати неправомірними способами субсидії, соціальних допомог одиноким батьком.

Виявлення такого несумлінної поведінки громадянина службою зайнятості населення або правоохоронними органами тягне за собою стягнення отриманих незаконним шляхом сум. Заходами відповідальності за таку поведінку може бути передбачено адміністративним або кримінальним законодавством.

Позов про позбавлення батьківських прав можуть подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Основною

умовою подання позову такими особами позову є проживання дитини у їх сім'ї більше ніж шість місяців. Оскільки відсутність батьківського піклування протягом цього періоду є однією з підстав для позбавлення батьківських прав.

При досягненні 14 років та при порушенні прав та інтересів дитини, законодавець дозволив дитині самостійно заявляти свої вимоги до органів опіки та піклування, або безпосередньо в суд, у випадках неналежного виконання батьками або одним з них обов'язків щодо її виховання.

Можливість неповнолітнього віком від 14 до 18 років особисто захищати в суді свої права, свободи і законні інтереси передбачена також і Цивільним процесуальним кодексом України.

Вивчивши особливості суб'єктного складу розглядом судами справ про позбавлення батьківських прав, можна зробити висновок про те, що діти (з огляду на їх вікових особливостей) не можуть самостійно в рівній мірі захищати свої права і законні інтереси, а, отже, їм необхідна підтримка і захист від незалежної боку, якої і є суд і інші державні органи та посадові особи.

У ст. 165 Сімейного кодексу України зазначено, що суб'єкти права на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав можуть бути заклади, в яких перебуває дитина та які знаходяться під керуванням Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти України. До таких закладів відносяться – будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати. Варто звернути увагу на те що, дошкільні, середні та позашкільні навчальні заклади не мають права звертатися до суду з позовом про позбавлення батьків дитини батьківських прав.

Згідно з міжнародними та національними правовими нормами до прав дитини належить, зокрема, право на врахування її думки щодо питань, які стосуються її життя. Згідно з положеннями ст. 171 Сімейного кодексу України думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя [3]. Під час розгляду справи про позбавлення батьківських прав дитина має право на висловлення своєї думки, але рішення суду може суперечити думці дитини, якщо це рішення буде захищати її інтереси. Але можливість суду

прийняти рішення на власний розсуд не означає, що під час розгляду справи про позбавлення батьківських прав думка дитини не повинна бути заслухана. Судова практика свідчить, що справи, під час розгляду яких суд бере до уваги думку дитини є скоріш виключенням, аніж правилом. Під час вирішення спорів суди рідко вислуховують думку дитини. Потрібно звернути увагу на те, що у національному законодавстві немає чіткого визначення віку, починаючи з якого думка дитини повинна враховуватись.

Верховний Суд, розглядаючи практику у справах про позбавлення батьківських прав, пояснив необхідність використання ст. 165 СК України (про визначення кола осіб і органів, які мають право поставити вимогу про позбавлення батьківських прав) в сукупності з п. 4 ст. 19 СК України. Оскільки під час розгляду спору пов'язаного із вихованням дітей, для їх захисту, обов'язково приймає участь орган опіки та піклування незалежно від того, ким пред'явлений позов на захист прав неповнолітнього.

Виходячи з судової практики, дитину неможливо передати під опіку (піклування) фактичному вихователю, права якого як опікуна (піклувальника) не оформлені в належному законом порядку. Отже, його залучення як третьої особи, яка б виявляла самостійні вимоги буде вважатися необґрунтованою. Вирішення питання участі фактичного вихователя у справах про позбавлення батьківських прав, можливо лише у випадках встановлення попередньої опіки.

Список осіб, хто має право звернутися із позовною заявою до суду про позбавлення батьківських прав є вичерпним. Отже Уповноважений Президента з прав дитини вступити в цивільний процес у формі подачі позову не зазначений. Так само як і відсутнє таке право у інших державних органів, органів місцевого самоврядування. Вони мають право бути залучені лише з метою дачі висновку у справі про позбавлення батьківських прав.

На нашу думку Уповноважений Президента з прав дитини виконує специфічну функцію щодо захисту прав неповнолітніх і тому необхідно внести зміни до законодавства щодо доповнення вищезазначеного списку осіб саме цим суб'єктом.

Звернення до суду Уповноваженого з прав дитини з вимогою про позбавлення батьківських прав несумлінного батька може бути тоді, коли звернення до суду їх законних представників неможливо (або ж вони навмисно ухиляються від виконання батьківських обов'язків) або зловживання ними своїми правами завдають шкоди правам і законним інтересам неповнолітніх.

У разі неможливості пред'явлення позову законними представниками дитини Уповноваженому з прав дитини необхідно дати обґрунтування такої неможливості. Таке можливо, наприклад, у випадках відсутності або важкої хвороби батьків; неодноразового притягнення до адміністративної відповідальності за неналежне виконання батьками обов'язків по вихованню та утриманню дітей, а також у захисті їх прав та інтересів; у випадках жорстокого поводження з дітьми.

Таке обґрунтування допоможе суду встановити об'єктивні підстави звернення до суду, зберігаючи і не ущемляючи приватних і публічних прав у сімейних відносинах.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ І МОЖЛИВІСТЬ ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

2.1. Позбавлення батьківських прав майнового змісту. Збереження обов'язку щодо утримання дитини

Наслідки позбавлення батьківських прав передбачені в статті 166 СК України. Вони полягають в тому, що батьки втрачають всі права, засновані на факті спорідненості. Правовий зв'язок батьків (або одного з них) з дитиною припиняється назавжди (виняток – відновлення батьківських прав). Позбавлення батьківських прав тягне за собою втрату батьками не тільки тих прав (майнових і особистих немайнових), які вони мали до досягнення дітьми 18 років, але і інших, заснованих на факті спорідненості з дитиною.

До майнових прав можна віднести: право на дачу згоди на вчинення правочинів з дітьми у віці від 14-18 років; право на отримання соціальних виплат (пенсійного забезпечення після смерті дітей); право на клопотання про обмеження або позбавлення дитини у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років права самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; право на одержання утримання від повнолітніх дітей; право на пенсійне забезпечення після смерті дітей; право на спадкування за законом і за заповітом [50].

Відповідно до норм сімейного, цивільного, житлового законодавства позбавлення батьківських прав є підставою для виселення їх з житлового приміщення, де вони проживали разом з дитиною на підставі договору соціального найму, без надання іншого житлового приміщення.

Але тут слід зазначити, що якщо житлове приміщення належить батькові, позбавленому батьківських прав на праві власності, то виселити такого батька неможливо, однак, дитина все ж буде зберігати право користування або право власності на таке житлове приміщення. В даному

випадку, дитина повинна бути переселена до другого з батьків, який не позбавлений батьківських прав або до опікуна.

У випадках, якщо суд вважає неможливою передачу дитини другому із батькові; якщо дитина виховується самотньою матір'ю і вона позбавлена батьківських прав або обоє батьків позбавлені батьківських прав, і передача дитини в сім'ю опікуна неможлива, дитина поміщається в дитячу установу на підставі рішення органу опіки та піклування.

Особа, що замінила батьків, має право самостійно вирішувати, чи може дитина контактувати з батьками, які були позбавлені батьківських прав. В даному випадку вирішальне значення матиме бажання самої дитини, але з умовою, щоб таке спілкування не завдавало шкоди, перш за все, дитині.

Батько, позбавлений батьківських прав, також втрачає право на соціальні і трудові пільги, надані йому законодавством. Чинне законодавство передбачає, зокрема, такі пільги, яких позбавляються батьки: пільги, що стосуються неможливості залучення жінки-матері до робіт у вихідні дні, направлення її у відрядження; пов'язані з наданням жінці-матері додаткових відпусток, встановлення пільгових режимів праці та ін.; пільги з надання відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; пільги по встановленню неповного робочого дня або неповного робочого тижня при наявності дитини віком до чотирнадцяти років (дитини-інваліда – до 16 років); пільги, пов'язані з заліком часу по догляду за дітьми одному з батьків до страхового стажу; пільги сім'ям, які мають дитину-інваліда (транспортні, житлові, освітні тощо) [36].

Перераховані пільги втрачаються тільки по відношенню до тої дитини, щодо якої особа позбавлена батьківських прав. Якщо ж в майбутньому з'являться діти, то такі пільги знов будуть надані.

Батьки, позбавлені батьківських прав втрачають право на наступну допомогу: по догляду за дитиною; щомісячну допомогу на дитину військовослужбовця, що проходить військову службу за призовом тощо.

Другий з батьків, не позбавлений батьківських прав, а також особа, яка замінює обох батьків, набуває прав на більшість пілґ і допомогу, які колись мало особа, позбавлена батьківських прав.

На відміну від батьків дитина зберігає майнові права, зокрема право на отримання аліментів, спадкові права, права власності або право користування житловим приміщенням та ін. [29, с. 163]. Якщо дитина була усиновлена, то вона втрачає майнові права по відношенню до своїх батьків і родичів (це передбачено ст. 232 СК України) .

Батьки, позбавлені батьківських прав втрачають обов'язки щодо своїх дітей (наприклад, на освіту, на виховання та ін.), але є виключення з цього правила – обов'язок утримувати своїх дітей. Саме тому суд вирішує питання про аліменти, коли позбавляє батьків його батьківських прав, причому, якщо навіть один з батьків позбавляється батьківських прав, а за іншим права зберігаються, то це не є підставою для звільнення від сплати аліментів. Зокрема, особа, позбавлена батьківських прав, відповідно до ст. 166 СК України може нести додаткові витрати.

Якщо батьківських прав позбавляється один з батьків, і дитина виховується іншим батьком, або опікуном (піклувальником), тоді аліменти на утримання дитини перераховуються на ім'я особи, яка її виховує. Коли дитина, яка залишилася без піклування батьків, виховується в спеціалізованому державному виховному закладі, то аліменти зараховуються на рахунок цієї установи, і вони підлягають обліку за кожною дитиною.

Законом встановлено, що розмір аліментів на дитину, батьки якої позбавленні батьківських прав може бути зменшений, у разі якщо ця дитина перебуває на утриманні держави, територіальної громади або юридичної особи, за заявою батьків, уповноваженого територіальної громади, юридичної особи, на утриманні якої перебуває дитина, та за згодою органу опіки і піклування [27]. Припинення аліментних зобов'язань можливе на загальних підставах, передбачених сімейним законодавством.

Законодавство України встановлює 2 способи сплати батьками аліментів на дитину: добровільний та примусовий.

Крім того, батьки протягом трьох років після позбавлення батьківських прав можуть бути притягнуті до відповідальності за шкоду, завдану дитиною третім особам, якщо поведінка дитини, що призвела до заподіяння шкоди, стала наслідком неналежного здійснення батьківських обов'язків.

Дитина ж зберігає всі майнові права, засновані на факті спорідненості з батьками та іншими родичами, а також право на своє утримання з боку батьків [75].

Хочеться проаналізувати становище дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав: щодо дитини усувається небезпека, яка існувала під час знаходження з «недбайливими» батьками; правовий статус прирівнюється до дітей, батьки яких померли; може бути передана на усиновлення, під опіку (піклування); обов'язок по захисту такої дитини лягає на особу, що заміняє батьків. Якщо дитина перебувала у виховному закладі, то по досягненню повноліття у неї виникають додаткові права. Наприклад, на забезпечення жилим приміщенням, на працевлаштування.

2.2. Позбавлення батьківських прав особистого немайнового змісту.

Надання права на побачення з дитиною

Відносини між батьками та дітьми є надзвичайно важливими у сімейному житті. Вони проявляються у батьків у процесі їх піклування та утримання дітей. Судовий захист є однією з істотних гарантій забезпечення належного здійснення особистих немайнових прав дітей.

«Особисті немайнові права дитини» – перелік прав, які мають різний зміст та цілі. До них належать право на життя, право на свободу переміщення та вибір місця проживання, право на спілкування з батьками та іншими родичами тощо [74]. Одним із найважливіших особистих немайнових прав які має дитина

є право на належне батьківське виховання. Майже всі особисті немайнові права повинні постійно виконуватись протягом тривалого часу.

До особистих немайнових права відносяться також права: на виховання; на освіту дитини; на уявлення і захист інтересів дітей; на витребування дітей від інших осіб; на дачу згоди або відмови на усиновлення; згоду на емансипацію; інші права.

До особистих прав та обов'язків батьків належать: права та обов'язки батьків щодо визначення особистого правового статусу дитини, права та обов'язки батьків щодо виховання дитини, права та обов'язки батьків щодо захисту прав та інтересів дитини.

Батьки, які були позбавленні батьківських прав, втрачають деякі особисті права у сфері сімейних відносин. До таких прав належать: право бути усиновлювачами, опікунами чи піклувальниками, прийомними батьками, батьками вихователями. [3].

Позбавлення батьківських прав передбачає втрату недобросовісними батьками всіх немайнових прав щодо дитини. До них відносяться: право на визначення прізвища, ім'я та по батькові дитини, право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, право на визначення місця проживання дитини тощо [3].

Позбавлення батьківських прав на підставі ст. 164 Сімейного кодексу України тягне за собою надзвичайні наслідки. Здебільшого цивільне правопорушення, скоєне неповнолітньою особою, є наслідком неналежного сімейного виховання [73]. Зміст відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав за шкоду, завдану їх дитиною, визначається аналогічно до змісту відповідальності батьків, які не були позбавлені батьківських прав. Немає жодної різниці, якого віку дитина, чи перебуває вона під опікою та піклуванням, для притягнення батьків, позбавлених батьківських прав. Відповідно до ст. 183 СК України батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом

трьох років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків [3].

Крім того, на особу, позбавлену батьківських прав, суд може покласти відповідальність за шкоду, заподіяну її дитиною протягом 3 років після позбавлення особи батьківських прав, якщо поведінка дитини, що призвела до заподіяння шкоди, є наслідком неналежного здійснення батьківських обов'язків [3]. Щодо припинення обов'язку батьків (усиновлювачів) чи піклувальників по відшкодуванню шкоди, то він припиняється у момент досягнення неповнолітнім, якого наділено повною цивільною дієздатністю, 18-річного віку [69]. Але, визначаючи правильність притягнення до відповідальності осіб, позбавлених батьківських прав, як зазначає Ж. Л. Чорна, не слід обмежувати дію такої можливості введенням конкретних часових обмежень. Основним критерієм застосування цієї норми повинна бути наявність причинного зв'язку між неналежним виконанням особою її батьківських обов'язків в той момент, коли вона не була позбавлена батьківських прав і поведінкою неповнолітнього, результатом якого стало завдання шкоди [71, с. 101-102].

У Книзі реєстрації народження органу реєстрації актів цивільного стану незмінним залишається запис, за яким позбавлена батьківських прав особа була зареєстрована в якості батька або матері дитини. Батьки, які були позбавлені батьківських прав, мають змогу згодом поновитися у правах в майбутньому.

Позбавлення батьківських прав майже завжди пов'язане з провиною самих батьків і є крайнім заходом, але якщо вони усвідомили своє неналежну поведінку і хочуть підтримувати зв'язок з дитиною, спілкуватися з ним і брати участь у її вихованні, то, звернувшись з відповідною заявою до суду, вони можуть отримати право на побачення зі своєю дитиною. Суд може дозволити побачення, які носять разовий або систематичний характер за умови, що це не заподіє шкоди життю, здоров'ю та моральному вихованню дитини. При цьому в судовому рішенні обов'язково зазначаються такі умови проведення побачень, як час, місце, тривалість, періодичність тощо. Як правило, зустріч дітей і батьків,

позбавлених батьківських прав, проходить поза місця проживання останніх для уникнення негативного впливу на дитину.

Зустрічі можуть проводитись лише за умови присутності іншої особи. У сімейному законодавстві не визначено, ким саме повинна бути ця інша особа. Оптимальний варіант це зустріч дитини з батьками, що позбавлені батьківських прав відносно цієї дитини, у присутності представників органів опіки та піклування [64, с. 534].

Батьки можуть бачити дитину, відносно якої їх позбавили батьківських прав відповідно ст. 168 СК України.

На нашу думку, дозвіл на побачення з дитиною батьків позбавлених батьківських прав надається для того, щоб стимулювати батьків до поновлення в батьківських правах. У таких справах є обов'язковою участь органу опіки та піклування. Головною умовою ухвалення рішення на користь батьків позбавлених батьківських прав є сприяння інтересам дитини. Такі разові або періодичні побачення з дитиною повинні не завдавати дитині моральної чи будь-якої іншої шкоди. Щоб такі зустрічі проходили безпечно для дитини, вони можливі тільки у присутності іншої особи. Іншою особою може бути батько або матір дитини, якого не позбавили батьківських прав, опікун чи піклувальник, представник органу опіки та піклування, закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в якому перебуває дитина, тощо. Час для таких побачень та періодичність повинна відповідати інтересам дитини, встановлюватись з урахуванням віку дитини та розпорядку дня. Періодичність та тривалість побачень з дитиною встановлюється судом з урахуванням всіх матеріалів справи [17].

Навіть якщо людину позбавляють батьківських прав і з юридичною сторони вона втрачає права, засновані на спорідненості з дитиною, вона залишаються батьком або матір'ю з біологічної сторони. Позбавлення батьківських прав є безстроковою сімейно-правовою санкцією. Ця санкція продовжує діяти навіть після повноліття дитини. Негативні наслідки для людей, які були позбавлені батьківських прав, будуть діяти до того моменту, поки вони

не будуть поновлені в цих правах. Якщо особа не була поновлена у батьківських правах до повноліття дитини, негативні наслідки через це будуть діяти пожиттєво.

2.3. Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав

Інститут захисту прав дитини та інститут позбавлення батьківських прав, які регламентовані міжнародно-правовими актами, розвиваються і удосконалюються в національному законодавстві України. Відповідно до законодавства кожна дитина має право на сім'ю, отже з'являється необхідність влаштування дітей позбавлених батьківського піклування. Діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебування їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти [7].

Інколи у літературі для даної категорії дітей використовують термін «соціальні сироти». Правовий статус «дитина-сирота» та «дитина, позбавлена батьківського піклування» визначається у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [6].

Основні положення щодо влаштування дітей позбавлених батьківського піклування зазначені у СК України. Він встановлює такі форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення; опіка і піклування; патронат; прийомна сім'я; дитячий будинок сімейного типу [3].

Усі види влаштування дітей позбавлених батьківського піклування можна поділити на такі групи: 1) сімейної форми; 2) інтернатної форми; 3) квазісімейної форми. Кожна форма влаштування дітей має свої особливості, розглянемо їх детальніше.

Інтернатна форма влаштування дітей позбавлених батьківського піклування поділяється на влаштування у будинки дитини, загальноосвітні школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати, спеціальні загальноосвітні школи-інтернати. Обрання установи, в яку буде влаштована дитина залежить від віку, інтересів, стану фізичного та психологічного здоров'я дитини. Для дітей з відхиленнями у поведінці чи з певними емоційними проблемами, існують дитячі будинки і притулки кількох типів: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дитини, сімейні дитячі будинки, дитячі психіатричні центри, профілакторії [72, с. 41].

В заклади інтернат приймаються діти, позбавлені батьківського піклування, діти-сироти, діти, розлучені із сім'єю. Відповідно до п.1.4. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, «головними завданнями інтернатних закладів є:

- забезпечення для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, умов проживання, навчання, виховання та розвитку, наближених до сімейних;
- забезпечення соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців з урахуванням стану здоров'я, індивідуальних особливостей психофізичного розвитку вихованців;
- забезпечення захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації, соціальної адаптації та підготовки їх до самостійного життя та праці;
- формування правової культури, загальнолюдських цінностей;
- створення умов для збереження та підтримки родинних зв'язків дітей;

- сприяння влаштуванню дітей у різні форми сімейного виховання» [8].

На нашу думку, інтернатна форма влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, є найбільш травматичною для дитини, адже в таких умовах дуже важко надати весь необхідний догляд дитині. Життя в інтернатних установах особливо травматичним може бути для дітей, які не досягли трьохрічного віку, адже саме в той час формується уявлення про світ. Влаштування дитини у інтернатний заклад може бути більш травматичним, аніж рішення про позбавлення батьківських прав її біологічних батьків [47].

На нашу думку, держава повинна докласти максимум зусиль, аби діти, позбавленні батьківського піклування, були влаштовані у інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Також великою проблемою влаштування дітей до інтернатних установ є те, що діти потрапляють туди при живих та працездатних батьках. Не маючи змоги надавати відповідне матеріальне забезпечення дитині, батьки віддають їх до інтернатних закладів. Було б доречно з боку держави приділяти більше уваги таким родинам, та замість забезпечення такої дитини в інтернатній установі, докласти максимум зусиль щоб дитина залишилась у родині. Спілкування з родичами – це завжди позитивна і тепла емоція для дитини, якої вона позбавлена під час її виховання [66].

Квазісімейна форма – влаштування дітей у сім'ю зі збереженням державної підтримки. До квазісімейної форми влаштування дитини належать патронат, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

Від інших видів влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, прийомна сім'я відрізняється певними характеристиками:

- підставою для створення прийомної сім'ї є складний набір юридичних фактів, основними з яких є рішення про створення прийомної сім'ї, яке затверджується відповідним органом опіки, та угода про організацію прийомної допомоги та співжиття з прийомною сім'єю;

- до прийомної сім'ї на виховання передають від одної до чотирьох дітей позбавлених батьківського піклування; вони виховуються в прийомних сім'ях,

поки вони не досягнуть 18-річного віку, а також у разі продовження навчання у професійно-технічних або вищих навчальних закладах I – IV рівень акредитації, до їх закінчення, але не пізніше, ніж вони досягають віку 23 років;

- прийомні батьки приймають прийомних дітей на власну житлову площу;

- прийомні діти мають право на пільги та державні гарантії, передбачені законодавством для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

За ними також зберігаються призначені раніше аліменти, пенсії та інша державна допомога;

- на дітей, які проживають у прийомній сім'ї, виплачується щомісячна соціальна допомога у розмірі двох прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку;

- прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їхнім інтересам і не заборонено рішенням суду; форми такого спілкування визначаються органами опіки та піклування за погодженням з прийомними батьками та за участю центрів соціального обслуговування сім'ї, дітей та молоді;

- прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей на підприємствах, в установах та організаціях без спеціальних повноважень;

- одному з прийомних батьків виплачується фінансова підтримка з боку центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також постійно проводиться соціальна підтримка прийомних сімей, яка передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, які спрямовані на створення відповідних умов для функціонування прийомної сім'ї [9].

Прийомними батьками можуть бути як подружжя так і особа що не перебуває у шлюбі, працездатного віку. Допомогу в налагодженні зв'язку з дітьми прийомним батькам надають спеціальні уповноважені органи, такими є місцеві служби підтримки дітей, які працюють з управлінням освіти та охорони

здоров'я, працівниками Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, адміністрацією дитячих будинків тощо.

Сімейна форма влаштування дитини є найбільш сприятливою для інтересів дитини. Це влаштування дитини у родину: усиновлення дитини, опіку та піклування над дитиною, фактичне виховання. Відповідно до ст. 207 СК України «усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснюється на підставі рішення суду» [3]. Крім випадку, передбаченого ст. 282 СК України: «Усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України» [68]. Заява про усиновлення дитини подається до суду за місцем їх проживання. Відповідно ст. 254 ЦПК України «суд розглядає справи про усиновлення за обов'язковою участю заявника – особи, яка порушує питання про усиновлення дитини (чи повнолітньої особи), органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати» [4].

Щоб усиновити дитину, особа повинна відповідати вимогам які встановлює законодавство. Людина, яка бажає бути усиновлювачем повинна додати до матеріалів справи довідку про стан здоров'я, яка підтверджує можливість людини бути усиновлювачем. Відповідно до ст. 211 СК України «усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною, яку він бажає усиновити, повинна бути не менш як п'ятнадцять років» [3]. Усиновлення дитини проводиться в її інтересах з метою забезпечення стабільного та гармонійного життєвого середовища, що вимагає особливої уваги судів до розгляду справ про усиновлення, неухильного дотримання норм матеріального та процесуального законодавства при їх вирішенні, належної підготовки цих справ для судового розгляду та повного,

всебічного та ефективного з'ясування обставин справи під час судового розгляду [18].

Одночасне застосування різних форм влаштування дитини є неможливим. Суд під час розгляду справ про влаштування дитини повинен брати до уваги обставини, за яких дитина залишилась без батьківського піклування, наявність родичів, оточення, інтереси дитини тощо [11].

Під час влаштування дітей рідні брати та сестри не можуть бути влаштовані у різні установи або сім'ї. Діти можуть бути розділені, якщо стан здоров'я однієї дитини не дозволяє їх влаштувати разом. У такому випадку опікуни, піклувальники, прийомні батьки або представники закладів, до яких була влаштована дитина, повинні забезпечити зв'язок між розділеними дітьми, зустрічі тощо. Зустрічі повинні назначатись відповідно обставин, в яких перебувають діти, але не рідше ніж два рази на рік.

Діти, позбавленні батьківського піклування, та люди, що здійснюють над ними опіку, незалежно від того, де вони проживають та під яку форму виховання потрапляють, попадають під соціальний супровід. Соціальний супровід прийомних сімей – вид соціальної роботи, система комплексних заходів для підтримки, реабілітації та соціалізації прийомних дітей [54, с. 56].

Соціальний працівник який здійснює соціальний супровід дитини або прийомної родини виступає у ролі з'єднуючої ланки між прийомною родиною та державою. Соціальний супровід здійснюється працівниками відповідних органів та являє собою контроль за вихованням дитини з одного боку, та допомогу в вихованні та утриманні дитини з іншого.

2.4. Поновлення батьківських прав

Відповідно до ст. 169 СК України батьки (один з них) можуть бути відновлені судом в батьківських правах у випадках, якщо вони змінили свою поведінку, спосіб життя і (або) ставлення до виховання дитини.

На ділі найчастіше це означає вилікування від алкоголізму, працевлаштування на роботу, придбання або ремонт житлового приміщення. Добре, якщо у таких батьків є родичі, друзі, готові простягнути руку допомоги. Нажаль, це трапляється не завжди. Разом з тим відновлення в батьківських правах повинно бути віднесено до числа основних завдань, що стоять перед державою і суспільством. Рідна сім'я найбільше відповідає гармонійному розвитку дитини.

Зрозуміло, кожному навіть дорослій людині, а тим більше – дитині краще жити в кровно-родинній сім'ї, оскільки саме в ній він зможе пізнати і розвинути свої індивідуальні якості, передані йому за генетичними зв'язків, забезпечити реалізацію свого права на звичне середовище перебування, не тільки знати своє етнічне походження, свою релігію і культуру, свою рідну мову, а й активно користуватися ними. Наскільки б не були хороші опікуни (піклувальники), прийомні або патронатні батьки, дитина майже завжди прагне знати своїх кровних батьків, бажає бути з ними, незважаючи ні на які труднощі, тому в нашій країні повинна бути розроблена система відновлення кровних сімей, організована на міжвідомчій основі [30, с. 98].

Основною ідеєю при влаштуванні дітей, які залишилися без піклування батьків, під опіку (піклування), у прийомну або патронатну родину має бути їх виховання до повернення в кровну сім'ю. Відновлення кровних сімей також сприятиме зменшенню кількості дітей, які залишилися без піклування батьків, у відповідних освітніх, медичних закладах, в організаціях, що надають соціальні послуги.

Батьки, позбавлені батьківських прав, відповідно до ст. 166 СК України втрачають всі права, засновані на факті спорідненості з дитиною, в тому числі і право на спілкування. Отже, у дитини відсутня можливість переконатися в тому, що його батько змінився в кращу сторону, а останній не може йому це довести.

Разом з тим, згідно з п. 3 ст. 9 Конвенції ООН про права дитини, «держави-учасниці поважають право дитини, яка розлучається з одним або

обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадку, коли це суперечить інтересам дитини» [2]. Вважаємо, що якщо дитина виховується у опікунів (піклувальників), прийомних або патронатних батьків, і тим більше, коли вона знаходиться під наглядом організації для дітей, які залишилися без піклування батьків, батько, позбавлений батьківських прав, в разі зміни поведінки повинен мати право на спілкування з дитиною. Такий висновок, з урахуванням інтересів дитини і поведінки батьків, повинні давати органи опіки та піклування. Відмова може бути оскаржений в суді.

В Указі Президента України «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» обґрунтовано зазначено, що «якщо з тих чи інших причин дитина була вилучена із сім'ї органам опіки і піклування необхідно в усіх випадках, коли це можливо, вживати заходів для забезпечення в подальшому повернення дитини в рідну сім'ю [10]. Зазначені заходи повинні включати організацію реабілітаційної роботи з батьками, в тому числі вже позбавленими батьківських прав або обмежені в батьківських правах, надання їм необхідної допомоги з метою воз'єднання дитини з сім'єю. Дане положення в повному обсязі відповідає положенням СК України, що передбачають, з одного боку, пріоритетність виховання дитини в рідній сім'ї, з іншого – можливість відновлення батьків у батьківських правах або скасування обмеження батьківських прав».

Відсутність в сімейному законодавстві норми, що дозволяє спілкування батьків, позбавлених батьківських прав, з їхньою дитиною (дітьми), фактично суперечить і існуючій практиці. Аналіз справ, пов'язаних з відновленням в батьківських правах, показує, що дуже часто таке спілкування має місце. Ця обставина підтверджуються прикладами, коли діти в судовому засіданні пояснювали, що згодні з відновленням батьків в правах, так як останні підтримують з ними зв'язок, привозять подарунки і т. д. З урахуванням викладеного вважаємо, що СК України необхідно доповнити статтею відповідного змісту: «Батькам, позбавленим батьківських прав, можуть бути

дозволені контакти з дитиною, якщо це не робить на дитину шкідливого впливу».

Контакти батьків з дитиною допускаються з дозволу органу опіки та піклування. Висновок про можливість спілкування в разі позбавлення батьків батьківських прав повинен давати тільки орган опіки та піклування, але з урахуванням думки опікунів (піклувальників), прийомних батьків та в результаті об'єктивної оцінки всіх обставин (поведінки і способу життя батьків, думки дитини, відносин, що склалися в прийомній сім'ї, і т. п.) [49].

Для батьків, які втратили усі права на свою дитину, довести в судовому засіданні, в якому обов'язково беруть участь органи опіки та піклування, прокурор, своє виправлення, тобто зміну поведінки, способу життя і (або) ставлення до виховання дитини, відповідність відновлення в батьківських правах інтересам дитини, - завдання досить складне.

Неоціненну кваліфіковану юридичну допомога в цьому випадку їм може надати адвокат. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05 липня 2012 № 5076-VI адвокат, зокрема, має право збирати відомості, необхідні для надання юридичної допомоги, в тому числі запитувати довідки, характеристики та інші документи від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань та інших організацій; збирати і представляти предмети і документи, які можуть бути визнані речовими та іншими доказами, у порядку, встановленому законодавством і т. д. [7]. В судовому засіданні адвокат допоможе позивачеві повною мірою обґрунтувати вимоги про відновлення в батьківських правах, довести право на особисте виховання дитини.

Беручи до уваги соціальну значимість відновлення батьківських прав, а також те, що позивачі по даній категорії справ в основному відносяться до малозабезпеченої категорії населення, представляється можливим віднести їх до числа громадян, які мають право на отримання безкоштовної юридичної допомоги, в зв'язку з чим доповнити Закон України «Про безоплатну правову допомогу» нормою такого змісту.

З наведеного вище випливає висновок про необхідність вдосконалення не тільки сімейного законодавства в сфері відновлення батьківських прав, а й створення в нашій країні комплексної системи по відновленню кровних сімей з метою зменшення кількості соціальних сиріт при живих батьках.

Спори щодо позбавлення батьківських прав доволі часто розглядаються судами і досить часто суди виносять рішення про позбавлення батьківських прав, а недобросовісні батьки погоджуються з рішенням суду і не відстоюють своє право на виховання дитини. Але існують цікаві справи, у яких батьки до останнього відстоюють свої права на виховання дітей, і коли усі національні суди винесли рішення про позбавлення батьківських прав, вони подають позов у Європейський суд з прав людини. Основна кількість справ, які перебувають на розгляді Європейського Суду з прав людини, є такими, що повторюються, виявляють одну й ту ж системну проблему дотримання основних прав і свобод на національному рівні.

Європейський суд з прав людини в низці справ проти нашої держави порушував проблеми, пов'язані з відібранням дитини, неодноразово було встановлено порушення гарантій Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Розглядаючи сімейні справи, національні суди для мотивування своїх висновків застосовували рішення Європейського суду з прав людини по справі «Хант проти України» [19]. У рішенні було встановлено, що держава порушила імпліцитні процесуальні вимоги дотримання ст. 8 Конвенції. Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини є частиною національного законодавства України. Питання тлумачення й застосування цієї Конвенції та протоколів до неї підпадають під юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Обов'язковість цієї юрисдикції визнана Україною під час ратифікації Конвенції. Заявник не зміг особисто брати участь у судовому процесі з позбавлення батьківських прав з вини державних органів. Державні органи не забезпечили рівновагу між інтересами заявника та інших осіб, заявник у суді був представлений лише адвокатом, адже він мав заборону в'їзду на територію України.

Як зазначено в рішенні Європейського суду з прав людини від 7 грудня 2006 року у справі «Хант проти України» та рішенні від 27 листопада 1992 року у справі «Олссон проти Швеції» [20], між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків.

Також показовою справою є справа «Савіні проти України» від 18 грудня 2008 року. Під час розгляду цивільних справ суди першої інстанції також активно застосовують положення практики Європейського суду з прав людини по справі «Савіні проти України» [21]. У цій справі викладена правова позиція щодо застосування трискладового тесту у випадках втручання у захищене ст. 8 Конвенції приватне право батьків на спілкування та виховання дитини, з метою захисту найкращих інтересів дитини. Європейський суд з прав людини у своєму рішенні по цій справі зазначив, що вирішуючи справи про позбавлення батьківських прав, суд зобов'язаний дотримуватися вимог ст. 8 Конвенції у частині права заявників на повагу до сімейного життя. Наприклад, чи були мотиви для позбавлення батьківських прав доречними і достатніми, чи батьки мали змогу брати участь у судовому процесі, чи на достатніх підставах орган опіки і піклування зробив висновки, чи позбавлення батьківських прав недобросовісних батьків забезпечить належний захист дитини, чи був проведений аналіз наслідків такого заходу з опіки для батьків і дитини.

Можна зробити висновок, що рішення Європейського суду з прав людини активно застосовуються у національній судовій практиці. Особливу увагу приділяють застосуванню практики у спорах, що виникають у сімейних правовідносинах. Аналізуючи ці два рішення Європейського суду з прав людини можна дійти висновку, що національним судам при вирішенні справ відносно позбавлення батьківських прав слід не тільки відстоювати та захищати інтереси дитини, але і звертати увагу на те, чи при вирішенні справи не порушуються права батьків.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження правового регулювання позбавлення батьківських прав на підставі викладеного в випускній кваліфікаційній роботі матеріалу, можна зробити такі висновки:

1. Одним із ключових завдань є визначення чітких меж застосування принципу добросовісності батьків при здійсненні своїх прав у взаємозв'язку з принципом неприпустимість довільного втручання в справи сім'ї. При цьому особлива увага має бути зосереджена на інституційному принципі дії в інтересах дитини як формі реалізації принципу сумлінного здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків. Основні засади та принципи сімейного права, виражають зміст відносин в сфері забезпечення прав та інтересів сім'ї, материнства, батьківства, дитинства.

2. Позбавлення батьківських прав є найсуворішою санкцією приватноправового характеру, винятковим заходом сімейно-правової відповідальності, що застосовується до винних батька, матері у разі порушення ними сімейних прав та інтересів дитини. Суміжним до позбавлення батьківських прав можна розглядати такий спосіб сімейно-правового захисту, як відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав.

3. Із аналізу норм сімейного законодавства України та судової практики уможлиблює виділення двох необхідних умов для можливого позбавлення батьківських прав: винна поведінка батьків, а також неможливість захисту прав та інтересів дітей іншим способом.

При цьому найбільші складнощі у судовій практиці викликає необхідність встановлення при застосуванні п. 2 ч. 1 ст. 164 СК України тієї обставини, що мати, батько ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини. З огляду на оціночний характер відповідних визначень не менші складнощі можна передбачити й при встановленні нещодавно визначеної законодавцем додаткової підстави позбавлення батьківських прав – йдеться про

ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти.

Будь-яких винятків з норми, яка закріплює таку підставу позбавлення батьківських прав, як відмова забрати дитину з дитячого закладу, закон не передбачає. Тільки невинна поведінка звільняє від відповідальності. Це може мати місце, коли самі батьки в результаті важкої хвороби або іншого стану здоров'я не мають фізичної можливості забрати дитину із даної установи.

Жорстоке поводження з дітьми – грубе порушення прав дітей, воно залишає незгладимий слід на дитячій психіці. Тому батьки за загальним правилом не можуть бути звільнені від відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав за наявності зазначеної підстави і заслуговують на крайній захід батьківської відповідальності. Разом з тим у виняткових випадках обґрунтовано і відповідає інтересам дітей звільнення батька від відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав. При цьому слід враховувати одиничність насильства, незначність впливу насильства на психіку дитини, інтереси дитини, ставлення дитини до батьків, а також, якщо ставлення батьків до виховання дитини змінилося в позитивну сторону.

4. Суб'єктний склад осіб, які мають право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав чітко передбачений ст.165 СК України. Інші особи, навіть ті, що заінтересовані у добробуті дитини, безпосередньо не мають права звертатися в суд з позовом про позбавлення батьківських прав. Заінтересовані особи можуть лише звернутися у відповідні органи або організації з проханням звернути увагу на недобросовісне виховання дитини з боку батьків та просити відповідні органи притягнути батьків до відповідальності.

На нашу думку, чітко визначений перелік суб'єктів права, що мають право на звернення з позовом про позбавлення батьківських прав, існує для того, щоб унеможливити порушення необґрунтованих справ в суді щодо позбавлення батьківських прав.

5. Відповідно до норм ст. 166 СК України внаслідок позбавлення батьківських прав винна особа втрачає можливості одержати в майбутньому ті майнові права, пов'язані із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування).

6. Серед правових наслідків позбавлення батьківських прав у особистій немайновій сфері винної особи (батька, матері) належать втрата нею: а) особистих немайнових прав щодо дитини та звільнення від обов'язків щодо її виховання; б) статусу законного представника дитини; в) можливості бути усиновлювачем, опікуном або піклувальником.

Позбавлення батьківських прав майже завжди пов'язане з провиною самих батьків і є крайнім заходом, але якщо вони усвідомили своє неналежну поведінку і хочуть підтримувати зв'язок з дитиною, спілкуватися з нею і брати участь у її вихованні, то, звернувшись з відповідною заявою до суду, вони можуть отримати право на побачення зі своєю дитиною.

На нашу думку, дозвіл на побачення з дитиною батьків, позбавлених батьківських прав, надається для того, щоб стимулювати батьків до поновлення в батьківських правах. Головною умовою ухвалення рішення на користь батьків, позбавлених батьківських прав, є сприяння інтересам дитини.

7. Система заходів з влаштування дитини, батьки якої були позбавлені батьківських прав, включає: а) передання її на опікування іншому з батьків, одному з родичів дитини або її мачусі, вітчиму; б) у разі неможливості передання дитини на опікування одній із зазначених осіб вживаються заходи з влаштування дитини до дитячих будинків сімейного типу або прийомних сімей. За відсутності такої можливості діти передаються на опікування спеціалізованим навчальним або лікувальним закладам; в) вжиття заходів із забезпечення майнових прав дитини, позбавленої батьківських прав, у тому числі прав на проживання у відповідному житловому приміщенні.

8. Закріплена законодавцем можливість поновлення батьківських прав, засвідчує взаємозв'язок правової політики щодо пріоритетності забезпечення

дітей, позбавлених батьківського піклування, сімейними формами виховання, з одного боку, та ідеї щодо допустимості відновлення сімейних відносин між дітьми та їх батьками, позбавленими батьківських прав – з іншого.

Основними передумовами такого роду відновлення сімейних правових зв'язків є сталі позитивні зміни у поведінці особи, позбавленої батьківських прав. Водночас нездоланими перешкодами для поновлення батьківських прав є юридично чинне усиновлення або досягнення дитиною повноліття.

На підставі проведеного дослідження сформульовано такі пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України з питань позбавлення батьківських прав:

1. Доповнити ч. 1 ст. 164 СК України новим абзацом такого змісту: «Позбавлення батьківських прав є крайнім заходом відповідальності батька, матері за грубе порушення ними своїх батьківських обов'язків, що застосовується судом з метою захисту прав та інтересів дитини винятково у тих випадках, коли усі інші способи захисту її сімейних прав та інтересів не забезпечують усунення загроз для особистої безпеки дитини та відновлення прийнятних умов для її фізичного, духовного і соціального розвитку»;

2. Доповнити ст. 165 СК України новим реченням такого змісту: «Уповноважений Президента України з прав дитини має право звертатися до відповідних органів державної влади або місцевого самоврядування, юридичних осіб, а також органів прокуратури з обов'язковим для розгляду поданням щодо вирішення питання про звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція про захист прав людини і основних свобод : ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.05.2020).
2. Конвенція ООН Про права дитини : ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789-XII // Збірник нормативно-правових актів у сфері функціонування дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей / упоряд. : О. В. Ляковська, Л. М. Палій. Київ, 2004. С. 296.
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-142> (дата звернення: 25.05.2020).
4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 26.05.2020).
5. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. С.143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1489-14> (дата звернення: 26.05.2020).
6. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 24.05.2020).
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 27. С.282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5076-17> (дата звернення: 30.05.2020).
8. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Наказ Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерство соціальної політики України від 10.09.2012 № 995/557. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12#Text> (дата звернення 15.06.2020).

9. Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 565. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-2002%D0%BF> (дата звернення: 15.06.2020).

10. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : Указ Президента України від 22.10.2012 № 609/2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text> (дата звернення : 15.06.2020).

11. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/162001537> (дата звернення: 15.06.2020).

12. Про концепцію державної сімейної політики : Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 № 1063-XIV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 15.06.2020).

13. Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 341. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-п> (дата звернення: 30.07.2020).

14. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07> (дата звернення: 09.09.2020).

15. Практика розгляду судами справ, із позбавленням батьківських прав, батьківських прав, установленням опіки та піклування над дітьми : Узагальнення Верховного Суду України від 11.12.2008 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0020700-08#Text> (дата звернення: 15.09.2020).

16. ВСУ вказав, який обов'язковий елемент повинен встановити суд при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав. Судова практика. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/vs-vkazav-yakuu-obov-

yazkovyyu-element-povynen-vstanovyty-sud-pry-vyrishenni-pytannya-pro-rozbavlennya/ (дата звернення: 15.09.2020).

17. Позбавлення батьківських прав : судова практика Верховного суду. URL: <https://alibi.dp.ua> (дата звернення: 29.08.2020).

18. Практика європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із захистом прав і свобод дитини. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/praktyka (дата звернення: 05.09.2020).

19. Справа «Хант проти України» (Заява № 31111/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 07.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text (дата звернення: 15.09.2020).

20. Справа «Олссон проти Швеції» : рішення Європейського суду з прав людини від 25.03.1988. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/09/olsson-protyv-shvetsyyu/> (дата звернення: 15.09.2020).

21. Справа «Савіни проти України» (Заява № 39948/06): рішення Європейського суду з прав людини від 18.12.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text (дата звернення: 15.09.2020).

22. Постанова Касаційного цивільного суду від 01.06.2020 у справі № 415/7193/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89732695>.

23. Постанова Касаційного цивільного суду від 15.09.2020 у справі № 537/2238/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91554984>.

24. Постанова Касаційного цивільного суду від 18.03.2020 у справі № 645/3196/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88495378>.

25. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2012. 22с.

26. Бордіян Я. І. Вирішення проблем соціального сирітства. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 4. С. 168-175.

27. Верховець К. С. Стягнення аліментів на дитину за чинним сімейним законодавством: підстави та процедура. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 112-115.

28. Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: наук.-метод. посібник. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2003. 92 с.

29. Гузь Л. Є. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України: навчальний посібник / Л. Є. Гузь, А. В. Гузь. Харків : Видавничий будинок «ФАКТОР», 2011. 576 с.

30. Ерохина Е. В. Лишение родительских прав и восстановление в родительских правах : практ. пособие / Е. В. Ерохина ; Оренбургский гос. ун-т. Оренбург : ОГУ, 2010. 138 с.

31. Загальна характеристика правовідносин батьків і дітей. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». С. 99-102. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4825/dutko2.pdf> (дата звернення: 15.09.2020).

32. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_19188 (дата звернення: 10.09.2020).

33. Казанцева А. Е. Обязанности и правар одителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1987. 45 с.

34. Калакура В. Я. Проблеми колізійного регулювання сім'ї та шлюбу в міжнародному приватному праві. *Право України*. 2013. № 7. С. 145–153.

35. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. ... канд. юрид. наук Київ, 2002. 20 с.

36. Красицька Л. В. Про правову природу батьківських прав. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 66. С. 172-178.

37. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... докт. юр. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 358 с.

38. КЦС ВС роз'яснив умови позбавлення особи батьківських прав. Взято з оригінальної статті на LegalHub: <https://legalhub.online/simeyne-pravo/ktss-vs-roz-yasnyv-umovy-pozbavlennya-osoby-batkivskyh-prav/> (дата звернення: 10.09.2020).

39. Лапчевська О. Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 256–262. URL: <http://nbuv.gov.ua>. (дата звернення : 12.09.2020).

40. Лапчевська О. Ф. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 75-82.

41. Лепех С. Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 51. С. 34-37.

42. Малеин Н. С. Защита семейных прав. *Советское государство и право*. 1972. № 3. С. 37.

43. Мета деінституалізації - реалізація права кожної дитини на сім'ю. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15560.html> (дата звернення: 15.07.2020).

44. Митрофанова О. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини та способи їх виконання. *Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика*. 2010. № 5. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_29374 (дата звернення: 15.07.2020).

45. Митрофанова О. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини. *Праця і зарплата*. 2010. № 26.

46. Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання : дис. ... докт. юр. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 472 с.

47. Науково-практичний коментар до статті 283 Сімейного кодексу України. URL: <https://ips.ligazakon.net/> (дата звернення: 06.10.2020).

48. О. Духовна. Позбавлення батьківських прав: особливості судового захисту. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/pozbavlennya-batkivskih-prav-osoblivosti-sudovogo-zahistu.html> (дата звернення: 17.10.2020).

49. О. Роздорожний. Усиновлення. Правові та моральні аспекти. *Юридична газета onlin*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/usinovlennya-pravovi-ta-moralni-aspekti.html> (дата звернення: 15.10.2020).

50. О. Бегарук. Права батьків і дітей на майно. URL: <http://advokat-begaruk.com.ua/uk/statti/66-prava-batkiv-i-ditej-na-majno> (дата звернення : 15.10.2020).

51. Оніщук О. Поняття та ознаки зловживання батьківськими правами. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/12.pdf>.

52. Позбавлення батьківських прав: особливості судового захисту. Протокол. *Юридичний інтернет-ресурс*. URL: https://protocol.ua/ua/pozbavlennya_batkivskih_prav_osoblivosti_sudovogo_zahistu/ (дата звернення: 06.10.2020).

53. Позбавлення батьківських прав: процедура та документи. URL: <https://court.gov.ua/press/news/822798/> (дата звернення: 18.10.2020).

54. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: наук.-метод. посіб. / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучаєва та ін. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2003. 92с.

55. Пунда О. О. Визначення походження дитини за Сімейним кодексом України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 143-145.

56. Пунда О. О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2005. № 1. С. 111-115.

57. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

58. Ромовська З. В. Санкції в радянському сімейному праві. Проблеми соціалістичної законності. Харків, 1976. С. 43.

59. Сімейне право : підручник / за заг. ред.: В. І. Борисова, І. В. Жилінкова ; 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2012. 322 с.

60. Сімейне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014.

61. Сімейне право України : підручн. / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.

62. Сімейне право України : підручник / [Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 264 с.

63. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

64. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2008. 1248 с.

65. Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

66. Скільки дітей в Україні є сиротами: статистика усиновлення. URL : https://24tv.ua/skilki_ditey_v_ukrayini_je_sirodami_statistika_usinovlennya_n1160645 (дата звернення: 25.10.2020).

67. Слома В. Позбавлення батьківських прав за законодавством України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4. С. 78–80. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua> (дата звернення: 19.10.2020).

68. Судова практика у справах про усиновлення. URL: <https://yvu.com.ua/sudova-praktyka-u-spravah-pro-usynovlennya/> (дата звернення: 05.10.2020).

69. Тімуш І. С. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після набуття ними повної цивільної дієздатності та батьків, позбавлених батьківських прав. *Юридична наука*. 2014. № 9. С. 29-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_9_6. (дата звернення: 15.10.2020).

70. Україна без сиріт можлива : Юрій Маринчак про сирітство, інтернатну систему, усиновлення і соціальну відповідальність. URL: <http://favoritekherson.co/2019/11/19/u> (дата звернення: 20.10.2020).

71. Чорна Ж. Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Вип. 314. 2003. С. 98-103.

72. Шелюг Н. І. З турботою про дітей. *Соціальний захист*. 2005. № 3. С. 41.

73. Юровська К. Проблемні питання застосування Сімейного кодексу України. *Право України*. 2013. № 10. С. 45-52.

74. Явор О. А. До проблеми особистих немайнових прав. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 68-74.

75. Якименко О. Підготовка аліментних справ до судового розгляду (судово-теоретичні аспекти). *Право України*. 1999. № 8. С. 41-47.